

Hakkari İlahiyat Dergisi | Hakkari Journal of Theology

e-ISSN: 2979-9988

3 (Aralık/December 2023), 49-67

Fıkıh Usûlünde İstidlâl Kavramının Gelişimi ve Kavramsallaşma Süreci

The Development and Conceptualization Process of the Concept of Istidlâl in Islâmic Jurisprudence

Mehmet Nezir Ceylan

Dr., Bağımsız Araştırmacı

PhD., Independent Researcher

Batman, Türkiye

ceylannezir@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0314-3309

Atf: Ceylan, M. Nezir. "Fıkıh Usûlünde İstidlâl Kavramının Gelişimi ve Kavramsallaşma Süreci". *Hakkari İlahiyat Dergisi* 3 (Aralık 2023), 49-67.

Citation: Ceylan, M. Nezir. "The Development and Conceptualization Process of the Concept of Istidlâl in Islâmic Jurisprudence". *Hakkari Journal of Theology* 3 (December 2023) 49-67.

Makale Bilgisi

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş Tarihi | Received: 21 Eylül/September 2023
Kabul Tarihi | Accepted: 17 Kasım/November 2023
Yayın Tarihi | Published: 30 Aralık/December 2023
Yayıncı | Published by: Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Hakkari University Faculty of Theology

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. / Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem - Çift Taraflı Körleme
Double anonymized - Two External

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Mehmet Nezir Ceylan).

Çıkar Çatışması | Conflicts of Interest

Yazar(lar) tarafından beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/haid>

E-posta: ilahiyatdergi@hakkari.edu.tr

Fıkıh Usûlünde İstidlâl Kavramının Gelişimi ve Kavramsallaşma Süreci

Özet

İstidlâl kavramı kelim, mantık ve fıkıh ilimlerinde kullanılan bir kavramdır. İstidlâl kavramının delil kelimesiyle yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Delil kelimesi bilinmeyenin bilgisine ulaştırmayı amaç edinen bir kanıt olarak ifade edilir. İstidlâl ise delilden hareket ederek, bilinmeyenin bilgisine ulaşma veya bilinmeyenin bilgisini doğrulama ve yanlışlama yöntemi olarak tanımlanabilmektedir. İslâm hukuk usûlünde, Kitap, Sünnet, icmâ, ve kıyas, dört asli delil olarak kabul edilmektedir. Bu temel deliller, İslâm hukukunun esas dayanakları arasında öne çıkmakta ve hukuki hükümlerin çıkarılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bunun yanı sıra, müçtehitler kendi ictehad anlayışlarına göre, hukuki hükümleri çıkarmak için istishâb, telâzüm, istihsân ve istislâh gibi istidlâl adı verilen çeşitli delillere başvurmuşlardır. Bazı usûl bilginleri istidlâli kıyasın bir parçası olarak görmektedir. Ancak kıyas, iki farklı konunun ortak illetten kaynaklanan hükmünü başka bir konuya uygulama yöntemidir. Oysa istidlâl, bir hüküm çıkarım yöntemi olmasına rağmen sınırları belirsiz olan bir yöntemdir. Nitekim bazı usûl bilginleri, kıyasla farklı olduğuna vurgu yaparak istidlâli genel bir şekilde kıyas dışındaki yöntemlerle hüküm elde etme yolunu ifade eden "usûlle istidlâl" terimini kullanmışlardır. Usûlle istidlâl, kalıcı ve sürekli kaideler olarak ifade edilen prensipleri içermektedir. İstidlâl konusunda usûl bilginleri arasında farklı anlayışların olması, bu kavramın ne anlama geldiği ve sınırlarının nerede çizileceği konusunda bir belirsizlik bulunmaktadır. Kimi usûl bilginleri, istidlâlin sadece mantıksal düşünce sürecine dayalı bir çıkarım olduğunu savunurken, diğerleri daha geniş bir perspektiften ele alarak istidlâli, akılcı düşünce, mantık, ve argümantasyon süreçlerini içeren bir kavram olarak değerlendirmektedir. Bu çalışmada, ilk dönem usûl bilginlerinden başlayarak Gazzâlî'den sonraki usûl âlimlerinin istidlâl kavramına yükledikleri anlamlar incelenmiş ve istidlâlin fıkıh usûlü içindeki kavramsallaşma ve tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Çalışmada, istidlâl kavramının fıkıh usûlü içindeki tarihsel süreçteki anlamlarına odaklanarak kıyas ile arasındaki farklılıklar belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, istidlâlin diğer disiplinlerdeki tanımına ve ilişkili kavramlara değinilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Usûlü, İstidlâl, Kıyas, İstihsân, İstishâb, İstislâh.

The Development and Conceptualization Process of the Concept of Istidlâl in Islâmic Jurisprudence

Abstract

The concept of "Istidlâl " is used in the disciplines of theology, logic and fiqh. It is closely related to the term "evidence". The term "evidence" means a proof that aims to provide information about the unknown. "Istidlâl ", on the other hand, can be defined as a method of reaching or verifying knowledge about the unknown based on evidence. In Islâmic jurisprudence, the Book, Sunnah, ijma', and qiyâs are considered as the four main evidences. These basic evidences stand out among the main pillars of Islâmic law and play an important role in deducing legal judgements. In addition, according to their own understanding of ijtehad, mujtahids used various evidences called Istidlâl , such as " istiṣḥâb " (presumption of continuity), "telâzüm" (logical consistency), " istiḥsân " (judicial preference) and " istiṣlâḥ " (observance of the public interest), to deduce legal rulings. Some legal theorists consider "Istidlâl " as a part of syllogism. However, syllogism is the process of applying the judgement of a certain matter to another matter based on a common cause (causality). Moreover, some scholars emphasise that "istidlâl" is different from syllogism and use the term "istidlâl with usûl " to refer to the general method of obtaining legal rulings through non-syllogistic means. Istidlâl with usûl includes principles that are expressed as permanent and permanent principles. The fact that there are different understandings of the concept of istidlâl among the scholars of al-usûl an ambiguity as to what this concept means and where its boundaries should be drawn. While some of the scholars of 'usûl argue that istidlâl is only an inference based on the process of logical thought, others consider istidlâl as a concept that includes rational thought, logic, scientific proofs and argumentation processes from a broader perspective. This study examines the meanings attributed to the concept of istidlâl by the early scholars of usûl al-fiqh starting from the first period of usûl scholars and after al-Ghazâlî, and discusses the conceptualisation and historical development of istidlâl in usûl al-fiqh. The study focuses on the meanings of the concept of istidlâl in the historical process in the usûl al-fiqh and tries to determine the differences between it and qiyâs. In this context, the definition of istidlâl in other disciplines and related concepts are not mentioned.

Keywords: Usûl al-Fiqh, Istidlâl, Qiyâs, Istiḥsân, Istiṣlâḥ, Istiṣḥâb.

Giriş

İstidlâl kavramı, kelimeler, mantık ve fıkıh usûlü gibi çeşitli ilim dallarında farklı şekillerde tanımlanan bir akıl faaliyetini ifade eder. Mantık ilminde istidlâl, bir önermeden başka bir önermeye geçiş yaparak zorunlu bir sonuç çıkarma anlamına gelir.¹ Mantıkta doğrudan istidlâl ve dolaylı istidlâl olmak üzere iki tür akıl yürütme vardır.² Kelam ilminde ise istidlâl, bir hüküm veya kavramın doğruluğunu veya yanlışlığını kanıtlamak için yapılan akıl yürütme eylemini ifade eder.³ Kelamda gaibi şahide istidlâl ve melzûmun iptal edilmesiyle lazımların iptal edilmesi olmak üzere iki tür istidlâl bulunur.⁴ Fakat mantık ve kelam ilimlerinde kullanılan istidlâl kavramı bu çalışmanın konusu değildir.

Fıkıh usûlünde ise istidlâl, fakihlerin hukuki meselelere çözüm bulmak için kullandıkları yöntemleri ifade eder ve mevcut çözümleri dinin temel kaynaklarıyla ilişkilendirir.⁵ İstidlâl terimi, zihnin bir nesneden diğerine geçişiyle ilgili olarak geniş anlamda kullanılır.⁶ Fıkıh usûlü kitaplarında istidlâl; bazı usûlcüler tarafından beşinci bir delil olarak kabul edilirken, bazılarının göre kıyasın bir parçasıdır.⁷ Hanefi usûlcüler ise kat'i deliller dışındaki delillere istidlâl ismi koymamışlardır. Dolayısıyla, usûl âlimleri arasında istidlâl konusunda farklı tanımlamalar mevcuttur.⁸

İstidlâl kavramının delil ve delalet kavramlarıyla aynı manaya geldiği iddia edilebilir, ancak aslında istidlâl, farklı bir anlam taşır. Delalet, istidlâlin uygulandığı alanı ifade ederken, istidlâl ise delaletin ortaya çıkmasını talep eden eylemdir. Yani istidlâl, delaleti talep etmek için yapılan bir eylemdir. Mecazi olarak delil ve delalet arasında anlam birliği olsa da, gerçekte delil, delaletin faili konumundadır.⁹ Bu nedenle istidlâl, delil ve delaletle birlikte müstedilin faaliyetidir ve hükme götüren delilin delaletini talep etmekten ibarettir.

¹ Ali b. Abdülazîz el-“Ümeyrinî, *el-İstidlâl 'inde'l-usûliyyîn* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1990), 11-12; Abdülkuddûs Bingöl, "İstidlâl (mantık)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/323.

² Abdurrahman Habenneke el-Meydânî, *Davâbitü'l-ma'ârif ve usûlü'l-istidlâl ve'l-münâzara* (Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1993), 146; Mahmud Yusuf, *el-Mantıku's-sûrî* (Doha: Dârü'l-hikme, 1994), 125; Hilmi Demir, *Delil ve İstidlâlin Mantıki Yapısı-İlk Dönem Sünni Kelam Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 6-7.

³ Ümeyrinî, *el-İstidlâl 'inde'l-usûliyyîn*, 13-14; Yusuf Şevki Yavuz, "İstidlâl(Kelâm)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/325.

⁴ Ümeyrinî, *el-İstidlâl 'inde'l-usûliyyîn*, 18.

⁵ Ferhat Koca, "İstidlâl (fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/323.

⁶ Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Uşûli'l-Pezdevî*, thk. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el Bağdadî (Beyrut: Darü'l-Kütübî-Arabî, 1994), 1/67; Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, (Beyrut: Mektebetü'l-Lübân, 1985), 18; Koca, "İstidlâl", 23/323.

⁷ Ümeyrinî, *el-İstidlâl 'inde'l-usûliyyîn*, 18.

⁸ Kemâlüddîn İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fi 'ilmi'l-uşûl* (Mısır: Matba'atü Mustafa el Halebî, 1351), 520.

⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyîb el-Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-şagîr*, thk. Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1/207; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü't-Telhîs fi uşûli'l-fıkh*, thk. Abdülâzîm ed-Dîb (Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1996), 1/115-116; Hilâl 'Askerî, *el-Fûrûki'l-lüğavîyye* (Beyrut: Mektebetü'l-Küdsî, 1353), 54; Ebu'l-Ĥattâb Kelvezânî, *et-Temhîd fi uşûli'l-fıkh*, thk. Müfîd Muhammed Ebû 'Amşe (Cidde: Darü'l-Medeni, 1985), 1/61.

İstidlâl teriminin ilk dönem lügatlerinde yer almaması,¹⁰ bu kavramın daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığını göstermektedir. Usûl âlimleri, aslî deliller dışındaki delilleri istidlâl kavramı altında toplama çabasına girmişler, ancak istidlâl kavramını farklı şekillerde tanımlamışlar ve bu kavramın ne anlama geldiği ve sınırları konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, istidlâl terimini Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas dışında kalan fer'i deliller için kullanırken,¹¹ diğerleri kıyasın bir unsuru anlamında kullanmışlardır.¹² Cessâs (ö. 370/981) ise bazı hâdiselerin hükümlerinin kıyastan farklı bir yöntemle belirlendiğini ileri sürerek bu durumu "usûlle istidlâl etme" şeklinde ifade etmiştir.¹³ Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) ise usullerle istidlâl kavramını, hükümlerin bina edildiği kalıcı ve sürekli kurallar olarak değerlendirmiştir.¹⁴

Tespit edildiği kadarıyla Türkçe çalışmalarda, İstidlâl konusunda yapılmış çalışmalar arasında Bedri Aslan'ın "*Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl*",¹⁵ Kadir Demiroğlu'nun "*Alâüddîn el-Üsmendî'nin Tarîkatü'l-hilâf İsimli Eserinde Fikhî İstidlâl*",¹⁶ Mustafa Çil'in "*Hanefî Usulünde Fâsid Sayılan İstidlâllerden İstifâde İmkânı*",¹⁷ Eyyüp Said Kaya'nın "*Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*"¹⁸ başlıklı çalışmaları dikkat çekmektedir. Arapça çalışmalarda ise, Kefrâvî'nin "*el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyîn*"¹⁹ ve 'Ümeyrinî'nin "*el-İstidlâl 'inde'l-usûliyyîn*"²⁰ adlı çalışmaları önemlidir. Ancak, bu çalışmalar İstidlâl kavramını açıklarken, tarihsel süreç içindeki gelişimine dair bilgileri sistematik bir şekilde sunma konusunda eksik kalmaktadır.

Bu çalışmada, istidlâl kavramı ve bu kavramın "kıyas" gibi diğer kavramlarla ilişkisi ele alınacak ve tarihi gelişimi incelenecektir. Makalede, istidlâl kavramıyla ilgili çeşitli tanımlar ve yorumlar üzerinde durulacak ve bununla fıkıh usûlündeki kavramsallaştırmanın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu araştırmada istidlâlin dört asli delilin dışında beşinci bir delil olarak nasıl değerlendirilebileceği üzerinde de durulacaktır.

¹⁰ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, çev. Ali İhsan Pala-Mehmet Şirin Çıkar (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001), 19.

¹¹ Seyfüddîn Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-aḥkâm*, thk. Abdürrezzak Âfîfî (Riyad: Darü's-Samî, 2003), 4/145.

¹² Ebu İshak İbrahim eş-Şîrâzî, *Şerḥu'l-Lüma'* (Beyrut: Daru'l- Ġarbi'l-İslâmî, 1988), 815.

¹³ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fuṣûl fî'l-uşûl* (Kuveyt: Vizaretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-islamiyye, 1994), 4/9.

¹⁴ Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Alî el-Basrî, *Şerḥu'l-'Umed* (Medine, 1410), 1/10.

¹⁵ Bedri Aslan, *Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), Aslan, "*Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl*", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 13 (Nisan 2015).

¹⁶ Kadir Demiroğlu, *Alâüddîn el-Üsmendî'nin Tarîkatü'l-hilâf İsimli Eserinde Fikhî İstidlâl* (Sakarya: SÜSBE, 2018), Demiroğlu, "Fıkıh Usûlünde İstidlâl Kavramı ve İstidlâl Çeşitleri", *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/1 (Mayıs 2017), 92-109.

¹⁷ Mustafa Çil, "Hanefî Usulünde Fâsid Sayılan İstidlâllerden İstifâde İmkânı", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Güz 2011).

¹⁸ Eyyüp Said Kaya, *Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001).

¹⁹ Es'ad Abdulganî es-Seyyidi'l-Kefrâvî, *el-İstidlâl 'inde'l-Usûliyyin* (Kahire: Darü's-Selâm, 2002).

²⁰ Ali b. Abdülaziz el-Ümeyrinî, *el-İstidlâl 'inde'l-usûliyyîn* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1990).

1. İstidlâlin Mahiyeti

Sözlükte istidlâl, delil aramak, medlulün bilgisine ulaşmak için delil talep etmek ve fikir yürütmek anlamlarına gelmektedir. Buna göre istidlâl, bir konuyla ilgili bilgiye ulaşmak amacıyla delil talep etme, delaleti araştırma ve düşünce yürütme sürecini ifade eden bir kavramdır. Bu süreç, akıl yürütme yöntemlerinden elde edilen bilgiyi içerir. Geniş anlamıyla istidlâl, belirli kaynaklarla birlikte diğer herhangi bir delilin kullanılması anlamına gelir. İstidlâl terimi, bu şekilde tanımlandığında Kitap, sünnet, icmâ, kıyas gibi kaynakların yanı sıra diğer herhangi bir delilin de kullanılması anlamına gelir. Dar anlamıyla asli kaynakların dışında kalan delilleri ifade eder²¹ ve istidlâl, sadece Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas gibi kabul edilen delillerin dışında kalan bir delil olarak anlaşılır.²² Bir başka deyişle müçtehidin, kendi icihad yöntemine göre delilleri ortaya koymasıyla istidlâl adı verilen bir süreç meydana gelir. Bu, genel anlamıyla düşünüldüğünde, mütekellim usûlcüler tarafından delillerin sunulması için kullanılan bir faaliyet ve yöntem olarak tanımlanmıştır. Yani, kesin deliller dışındaki deliller bir bakıma istidlâl niteliği taşır. Ancak, fukaha mesleğine mensup usûl bilginleri, kesin delil dışındaki delilleri istidlâl olarak ifade etmezler.²³

Cessâs ise istidlâl kavramını mutlak bir şekilde kullanmak yerine "usûlle istidlâl" olarak adlandırılan bir kavramdan bahseder. Cessâs, bu kavramın kıyastan farklı bir icihad faaliyeti olduğunu vurgular ve icihad faaliyetinin üç önemli saça ayağından birinin usûlle istidlâl olduğunu belirtir.²⁴ Bununla birlikte, "istidlâl" genel anlamıyla bir hükme varma veya sonuca ulaşma sürecini ifade ederken, fıkıh usûlü içinde zaman zaman icihad, kıyas, istinbât ve re'y gibi terimlerle eş anlamlı olarak kullanılmış ve daha spesifik bir anlam kazanmıştır. Örneğin, Şîrâzî (ö. 476/1083) istidlâli, kıyasın bir parçası olarak değerlendirmiştir.²⁵ Zamanla dil ve mantık terimlerinin fıkıh usûlüyle etkileşimi ve fikhî terimlerin oluşum süreci, bu kavramın farklı anlamlar yüklenmesine yol açmıştır. Bu durum, istidlâlin fıkıh usûlünün özel bir terimi olarak ele alınmasının zorluklarından biri olarak ifade edilebilir.²⁶

2. İstidlâlin Fıkıh Usûlündeki Gelişimi ve Kavramlaştırılması

İstidlâl, fıkıh usûlünde belirli aşamalardan geçerek gelişmiştir. İlk aşama, istidlâlin genel anlamda hükme varma veya sonuca ulaşma sürecini ifade etmesidir. Cessâs ise

²¹ Ebü'l-Feyz Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdüsettar Ahmed Ferac (Kuveyt: Matba'atü'l-Hukuk, 1965), 27/502; Ebü Bekr Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vizaretü'l-evkâf ve'-ş-şuûni'l-islamiyye, 1994), 4/9; Ebü İshak İbrahim eş-Şîrâzî, *el-Lüma' fi usûli'l-fikh*, thk. Muhyiddin Dîb-Yusuf Ali Bedevi (Dimaşk: Daru'l-Kutubi't-Tayyib, 1997), 253; a.mlf. *Şerhu'l-Lüma'*, thk. Abdülmecid Türki (Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988), 815; Ebü Ya'lâ Ferrâ, *el-'Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali el-Mubârekî (Riyad: y.y., 1993), 1/132; Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, 4/145.

²² Es'âd Abdulğânî es-Seyyid el-Kefrâvî, *el-İstidlâl 'inde'l-usûliyyin* (Kahire: Darü's-Selâm, 2002), 63-65; Kadir Demiroğlu, *Alâuddin el-Üsmendî'nin Tarikatü'l-hilâf İsimli Eserinde Fikhî İstidlâl* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 27.

²³ Kemâlüddîn İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fi 'ilmi'l-usûl* (Mısır: Matbaatü Mustafa el Halebî, 1351), 520.

²⁴ Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-usûl*, 4/9, 217-219; Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî el-Basrî, *Şerhu'l-'Umed* (Medine: y.y., 1410), 2/212; Ebü Tâlib en-Nâtık-Bilhak, *el-Müczi fi usûli'l-fikh*, thk. Abdülkerim Cedban (Beyrut: y.y., 2013), 4/130.

²⁵ Şîrâzî, *el-Lüma' fi Usûli'l-fikh*, 253; a. mlf. *Şerhu'l-Lüma'*, 815.

²⁶ Koca, "istidlâl", 23/323.

istidlâl terimini kullanırken daha farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Bu yaklaşımda, ictihad, üç ana saç ayak üzerinde inşa edilmiştir: Şer'î kıyas, illete dayanmayan ancak güçlü bir zanna dayanan istidlâl örnekleri ve belirli bir usûle dayanan istidlâl (usûlle istidlâl). Daha sonra istidlâl terimi, fıkıh usûlünde daha spesifik bir anlam kazanmış ve ictihad, kıyas, istinbât ve re'y gibi terimlerle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Örneğin, Şîrâzî gibi bazı fıkıh usûlü bilginleri, istidlâli kıyasın bir parçası olarak değerlendirmiştir.

Sonraki aşamada istidlâl kavramı, müctehidin kendi ictihad yöntemine göre delilleri ortaya koymasıyla ilişkilendirilmiştir. Müttekellim usûlcüler, kesin deliller dışındaki delilleri bir bakıma istidlâl olarak tanımlamış ve bu delillerin sunduğu faaliyet ve yöntemi ifade etmek için kullanmışlardır.²⁷ Sonraki dönemlerde, istidlâl terimi, fıkıh usûlüyle etkileşim halinde olan dil ve mantık terimleriyle ilişkilendirilmiştir.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu bilgiler, fıkıh usûlündeki istidlâlin kavram ve kullanımının gelişimini ve tarihsel sürecini anlamak için bir yol sunar. Buna göre istidlâlin kavramsal gelişimi ve tarihsel seyri aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir.

2. 1. Sözlük Anlamı Esas Alınıp Geniş Bir Mana Yüklenilmesi

İstidlâl kelimesi, sözlük anlamı açısından, delilleri araştırarak ve üzerinde düşünerek delillere ulaşmayı ifade eden bir kavramdır. İlk dönem usûlcüleri, istidlâl kavramını sadece açıklamakla kalmamış, aynı zamanda fikhî bir terim olarak da kullanmışlardır. Bu döneme ait önemli isimler arasında Kerhî (ö. 340/952), Kerhî'nin öğrencileri Cessâs ve Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979-980) ile Abdullah el-Basrî'nin öğrencisi Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) yer almaktadır. Maalesef, usûl eserleri günümüze ulaşmamış olsa da, Cessâs'tan aktarılan bilgilere dayanarak Kerhî'nin perspektifinde istidlâl ile kıyasın farklı kavramlar olduğunu öğrenmiş durumdayız. Örneğin, Cessâs kıyası istidlâlden ayırmakla kalmamış, aynı zamanda farklı istidlâl türleri hakkında bilgi vererek kıyası ve istidlâli birbirinden ayırt etmiştir.²⁸

Cessâs, istidlâlin sözlük anlamını belirtirken, terim anlamına temas etmemektedir. Ancak istidlâli usûlle nitelendirmesi, bu yaklaşımın kendine özgü bir anlamı olduğunu göstermektedir. Cessâs'ın usûlünde, şer'î hükümlerin elde edilme yöntemleri ictihad ve usûllerle istidlâl (İstidlâl bil-usûl) olmak üzere iki önemli kavram bulunmaktadır. Cessâs, usûlle istidlâli, ictihadın bir türü olarak görür ve galip zanla elde edilen ve illeti belirtilmeyen hüküm için bu tür istidlâli kullanır. Aynı zamanda kıyas ile istidlâl arasındaki farkı vurgulamakta ve kıyasın uygulanmadığı durumlarda meselelerin hükme bağlanabilmesi için başka bir yöntem başvurulabileceğini düşünmektedir.²⁹ Bu nedenle, Cessâs'ın ifadesinden, usûllerle istidlâlin, galip zanla elde edilen ve illeti belirtilmeyen hüküm için kullanıldığı sonucuna varılabilir.³⁰

²⁷ Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 4/145.

²⁸ Cessâs, *el-Fuşûl fî'l-uşûl*, 4/9-10; Kefrâvî, *el-İstidlâl 'inde'l-usûliyyin*, 105.

²⁹ Cessâs, *el-Fuşûl fî'l-uşûl*, 4/12.

³⁰ Cessâs, *el-Fuşûl fî'l-uşûl*, 4/219; Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Alî el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh*, thk. Muhammed Hamidullah (Dimaşk: el-Ma'hadü'l-'ilmî el-Fransî li'd-Diraseti'l-'Arabiyye, 1964), 2/797; a.mlf. *Şerhu'l-'Umed*, 2/208; Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, 815; Ebû'l-Velid el-Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl fî ahkâmi'l-uşûl*, thk. Abdullah Muhammed el-Cebburî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1989), 545. İlmi miras genelde hocadan talebeye geçtiğine göre Kerhî'nin görüşünün de bu yönde olduğu ileri sürülebilir. Nitekim Şîrâzî,

Kādî Abdülcebbâr, Cessâs'da olduğu gibi istidlâli "usûllerle istidlâl" şeklinde nitelendirmiş ve diğer ictihad faaliyetlerinden ayırmıştır. Ona göre şer'î hükümler, nass, icmâ, bunların delaleti, usûllerle istidlâl, kıyas ve ictihad yoluyla elde edilebilir. Yapılan açıklamalardan ve verilen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, Kādî Abdülcebbâr, usûllerle istidlâli, hükümlerin dayandığı sabit ve kalıcı prensipler olarak ifade etmektedir. Bu nedenle, Kādî Abdülcebbâr'ın istidlâl kavramını, sadece sözlük anlamıyla değil aynı zamanda bu anlamın ötesine geçen temellendirici prensiplere dayanan geniş bir anlamda kullanmış olduğu söylenebilir.³¹

Kādî Abdülcebbâr'ın kabul ettiği usûller, birden fazladır.³² Örneğin, Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin "*Şerhü'l-'Umed*" adlı eserinde geçen "Bir meselede iki görüş ortaya konulup birinin sahih olduğuna dair delil getirildiğinde diğer görüş geçersiz olur."³³ Şeklindeki kaideyi Kādî Abdülcebbâr'a atfeder. Bu örnekte olduğu gibi, Kādî Abdülcebbâr bazı meseleleri müsellemler adı verilen tartışma sırasında öne sürülen ve karşı tarafça kabul edilen önermelerle çözmektedir. Bu önermeler, bir kez hükmün delili olarak kabul edildiğinde geçerlilik kazanır.³⁴ Fıkıh usûlünde, âhâd haberlerle elde edilen hükümler müsellemler olarak kabul edilir. Çünkü aynı anda bir konu hakkında hem geçerli hem de geçersiz bir hüküm verilemez. Bu nedenle, âhâd habere itiraz edildiğinde, fakihler daha önce bu habere dayanarak hüküm verdiklerini delil olarak gösterirler.³⁵ Bu genel bir kaidedir. Kādî Abdülcebbâr başka bir yerde köpeğin artığının necisliği hakkında şu şekilde ifade etmektedir: "Araştırma sonucunda köpeğin yaladığı tabağın temizlenmesi gerektiği ortaya çıkarsa, temizlik ya bir ibadete başlamak amacıyla ya da üzerinde necaset olduğu için yapılır. Köpeğin yaladığı tabak, bir ibadete başlama durumu söz konusu olmadığı için temizlenmiştir. Dolayısıyla köpeğin artığı temizlenmelidir."³⁶ Bu örneklerden yola çıkarak Kādî Abdülcebbâr'ın, istidlâli "şer'î ahkâmın dayandığı sabit, kalıcı ve sürekli olan kaideler" olarak tanımladığı söylenebilir.³⁷

Görüldüğü gibi, Cessâs ve Kādî Abdülcebbâr, "istidlâl" terimini belirli bir asla dayanmayan ancak kendi içinde özel bir anlam taşıyan örfi bir terim olarak kullanmışlardır. Bu örfi uygulama, aklın prensiplerine bağlı bireyler arasında geniş kabul gören uygun bir anlamı ifade etmektedir. İstidlâlin tanımı belirli özelliklere sahip şekilde

Basrî ve Bâcî, *kefâret, had ve mükadderât* ile ilgili hükümlerin kıyasla değil istidlâlle belirlenebileceğiyle ilgili görüşü Kerhî'ye nispet etmişlerdir. Bk. Basrî, *el-Mu'temed*, 2/797, a.mlf. *Şerhu'l-'Umed*, 2/208; Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, 815; Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl*, 545. Basrî'nin ifadesine göre Ebu Abdullah el-Basrî, had ve kefaretlere kıyasla değil istidlâlle belirlenebileceğini savunmuştur. Buna göre Ebü Abdullah el-Basrî de kıyasla istidlâli birbirinden farklı görmektedir. Bk. Basrî, *Şerhu'l-'Umed*, 2/206.

³¹ Basrî, *Şerhu'l-'Umed*, 1/10, 2/212; Nâtik Bilhak, *el-Müczi fi usûli'l-fıkh*, 4/147.

³² Bu örnekler için bk. Kefrâvî, *el-İstidlâl 'inde'l-usûliyyin*, 78-82.

³³ Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*, 2/497, a.mlf. *Şerhu'l-'Umed*, 1/137-138, 2/ 225; Nâtik Bilhak, *el-Müczi fi usûli'l-fıkh*, 4/147.

³⁴ M. Naci Bolay, "Beş Sanat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/546.

³⁵ Bolay, "Beş Sanat", 5/546.

³⁶ Basrî, *Şerhu'l-'Umed*, 1/227; Nâtik Bilhak, *el-Müczi fi usûli'l-fıkh*, 4/147-148. Cessâs bu örneğin aynısını zikretmiştir. O, bunun hükmünü usûlle belirlendiğini ifade ederek bu görüşü Kerhî'ye nispet etmektedir. Bk. Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-usûl*, 4/218.

³⁷ Kefrâvî, *el-İstidlâl 'inde'l-usûliyyin*, 257.

açıkça verilmese de sağlanan örneklerden Kādî Abdülcebbar'ın istidlâlin nasıl yürütülmesi gerektiği üzerinde durduğu sonucuna varmak mümkündür.

2. 2. Sözlük Anlamını Esas Alıp Dar Bir Mananın Yüklenilmesi

Bu yaklaşımda istidlâl akli bir faaliyettir ve hükme ulaştırıcı delilin ortaya çıkarılmasını sağlar. Bu nedenle istidlâl hükmün dayandığı şey değildir. İstidlâle meçhulün bilgisine ulaşma hedeflenir ve bu hedefe delillerle ulaşılır. Bundan dolayı Bâkılânî (ö. 403/1013), istidlâli "delil üzerinde düşünerek hakikati anlama ve doğru bir şekilde idrak etme" olarak tanımlar.³⁸ Bâkılânî'nin istidlâli, sözlük anlamına uygun olarak tanımladığı ve işlevinin bu yönde olması gerektiği düşüncesini taşıdığı görülmektedir. Bâkılânî, iddiasını desteklemek için aşağıdaki argümanı sunmaktadır:

"Kitap ve sünnet, geçerli deliller olarak kabul edilir ve icmâ da bu delillere dayanır. Eğer kıyas icmâ' ya dayanıyorsa, o da kabul edilebilir. Kitap, sünnet ve icmâ olarak adlandırdığımız üç asli delil, istidlâlin bir delil olduğunu söylemez ve istidlâle şahitlik etmez. Hiçbir akli delil de istidlâlin bir hüccet olduğuna işaret etmez. İstidlâl, bir manayı içerir ve bahsi geçen mana, usûl ve nassa dayanıyorsa kabul edilebilir. Eğer usûl ve nassa, belirli bir manayı içerir ve belirlerse, o zaman bu manalar Şer'in belirlediği sınırlar içinde kalır ve asli delillere döner. Bu durum, istidlâle ihtiyaç olmadığını gösterir. Eğer manaların bir usûle dayanması zorunlu değilse, o zaman bu manalar belirlenemez. Bu durumda, delil sunma (istidlâl) işi çıkırından çıkar ve şeriat insanların görüşüne tabi olur. Sonuç olarak, insanlar peygamberlerin yerini alır. Dolayısıyla, böyle bir durumda ileri sürülen görüşler şeriata uygun değildir, aksine şer'i ortadan kaldırmak anlamına gelir ve herkes kendi görüşüne göre hareket eder."³⁹

Bâkılânî'nin açıklamalarından, istidlâli özel bir delil olarak kabul etmediği anlaşılmaktadır. Sıklıkla istidlâl teriminin sözlük anlamına vurgu yaparak, istidlâl ile amel edilmemesi gerektiğini savunur. Bu bağlamda, Bâkılânî'nin kelam ilmindeki tanıma uygun bir şekilde istidlâli kullandığı iddia edilebilir.⁴⁰ Ayrıca, Bâkılânî'nin döneminde istidlâli kabul eden bir akımın var olduğu ve onu özel bir delil olarak benimseyenlerin bulunduğu sonucuna varılabilir. Ancak, Bâkılânî bu akımın üyelerinden bahsetmez. Bununla birlikte, bu akımın üyelerinden birinin istidlâli savunan Kādî Abdülcebbar olduğu muhtemeldir; çünkü Kādî Abdülcebbar "usûllerle istidlâl" diye bir kavramdan bahseder ve onunla ilgili birçok örnek vermektedir.⁴¹

2. 3. Mantıkî Kıyası Çağrıştıracak Şekilde Tanımlanması

Mantık ilminde kıyas, öncül adı verilen en az iki önerme arasında ilişki kurarak sonuca varmayı ifade eder. Öncüllerin mantıksal bağlantıları analiz edilir ve sonuç önermesi türetilir.⁴² Nitekim Aristoteles (MÖ 384/322), terim olarak kıyası şu şekilde

³⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyîb el-Bâkılânî, *el-İnsâf* (Mısır: Mektebetü'l-Ezher, 2000), 14-15; a.mlf. *et-Takrîb ve'l-irşâdü's-şâgîr*, 1/208.

³⁹ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkḥ* (Katar: y.y., 1399), 2/1115; Ebu'l-Muzaffer Mansur es-Sem'ânî, *Ḳavâṭi'ü'l-edille fi'l-uşûl*, thk. Abdullah Hafız Ahmed el-Hükmî (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1998), 4/493-494. Bu ifadeler, Bâkılânî'nin eserinde bulunamadı. Zira Bâkılânî'nin fıkḥ usûlü için telif ettiği eseri *et-Takrîb ve'l-irşâdü's-şâgîr* adlı eseri, günümüze bütün konuları kapsayacak şekilde ulaşmamıştır. Mevcut nüshası üç ciltten oluşmakta ve tahsis konusuyla sona ermektedir. Bu nedenle, onun ifadelerini başka usûl eserlerinden alıntı yapma gereği duyduk.

⁴⁰ Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkḥ*, 2/1115-1119; Sem'ânî, *Ḳavâṭi'ü'l-edille fi'l-uşûl*, 4/495.

⁴¹ Örneğin bk. Basrî, *Şerḥu'l-Umed*, 1/137-138.

⁴² Necip Taylan, *Mantık, Tarihiçesi, Problemleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 122.

tanımlamaktadır: "Kıyas, bazı şeylerin üzerine konulduğunda sadece bu şeylerin üzerine konuldukları şeylerle ilgili başka şeylerin ortaya çıkmasını ifade eden bir ifadedir."⁴³ Müslüman mantıkçılar da kıyas için Aristoteles'in tanımıyla benzer bir tanım yapmışlardır. Fârâbî (ö. 339/950), kıyası şu şekilde tanımlamaktadır: "Kıyas, ortaya konulan öncüllerden oluşturulan bir ifadedir ve bu öncüller birleştirildiğinde, onlardan zâti ve zorunlu olarak bir sonuç elde edilmesidir."⁴⁴ Bu tanım, kıyasın temel işleyişini açıklamaktadır.

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044) ve İbn Hazm (ö. 456/1064) istidlâl tanımlarında mantıkî kıyası çağrıştıran unsurlar içermektedir. Basrî'nin istidlâlî "herhangi bir şeyin gerçekliğinin araştırılması için görüşlerin dizilimi"⁴⁵ şeklinde tanımlaması, görüşleri düzenlemek ve incelemek suretiyle bir sonuca ulaşmayı içermesi bakımından mantıkî kıyası anımsatır. Benzer şekilde, İbn Hazm istidlâlî, "aklî bilgi ve sonuçlara dayalı olarak delil talebi"⁴⁶ olarak tanımlamaktadır. Bu açıdan, İbn Hazm'ın tanımının ilk bölümü, aklî bilgi ve sonuçlara atıfta bulunması sebebiyle mantıkî kıyası temsil eder nitelikte kabul edilebilir. Ancak, ikinci bölümde "delil talebi" ifadesinin yer alması, İbn Hazm'ın istidlâlîin sözlük anlamına odaklandığını vurgulamakta ve bu anlamda istidlâlîin nassın ifade ettiği mefhumunu anlamayla ilgili bir görevi yerine getirdiğini ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan İbn Hazm, istidlâl ile ictihadı eş anlamlı olarak görmekte ve ictihadın, hakkın ortaya çıkması için taleplerde bulunmayı gerektirdiğini ileri sürmektedir. İstidlâl delil talebini içerdiği için bir tür ictihad olarak değerlendirilebilir. Ancak istidlâl, ictihadın ayrılmaz bir unsurudur.⁴⁷ Çünkü mutlakın mukayyede hamledilmesi ve âmmin hassa uyarlanması gibi işlemler, ictihad konusuna girerken istidlâl değillerdir.⁴⁸

Daha sonraki dönemlerde, özellikle mantık biliminin fıkıh usûlüne Gazzâlî'nin çalışmalarıyla entegre edilmesi sonucunda istidlâl, mantıkî kıyasla yakından ilişkilendirilerek tanımlanmıştır. Örneğin, Maliki fakih Tilimsânî (ö. 771/1370), altı istidlâl yolunu gösterir: Bu yollar:

1. Ma'lûlü illete göre istidlâl, 2. İleti ma'lûle göre istidlâl, 3. İki ma'lûlden birini diğeriyle istidlâl, 4. Birbirine aykırı olan iki hükmü varlık ve yokluk açısından istidlâl, 5. Sadece varlık açısından birinin diğeriyle aykırı olması, 6. Sadece yokluk açısından birinin

⁴³ Aristo, *Organon III Birinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, (İstanbul: MEB, Devlet Kitapları Müdürlüğü, 1966), 8.

⁴⁴ Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî*, thk. Macîd Fahrî (Beyrut: Daru'l-Felsefe, 1987), 2/19. Benzer tanımlar için bk. Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*, thk. Hamza b. Züheyr Hafız (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1997), 1/88; Mahmud Mihrân, *Tevirü'l-Mantıkî'l-'Arabî* (Kahire: Külliyyetü'l-Edeb, 1985), 71.

⁴⁵ Basrî, *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkh*, 1/10.

⁴⁶ Ebû Muhammed Ali İbn Hazm, *el-İhkâm fi uşûli'l-aḥkâm*, thk. Ahmet Muhammed Şakir (Beyrut: Daru'l-Afâki'l-Cedide, ts.), 1/39, 5/105.

⁴⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm fi uşûli'l-aḥkâm*, 5/139.

⁴⁸ Mehmet Nezir Ceylan, *Fıkıh Usûlünde Kıyas Delili* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 25.

diğerine aykırı olması şeklindedir.⁴⁹ Tilimsânî tarafından belirlenen istidlâl yolları, bunların rasyonel akıl yürütmeye bağlantılı olduğunu ve mantık bilimine ilişkisinin olduğunu vurgular. Hanbelî âlim İbn Abdülhak el-Bağdâdî (ö. 739/1338)'ye göre istidlâl, bilinen durumların sıralanması ve bu durumların doğruluğunun kabul edilmesiyle sonucun doğruluğunu gerektiren bir süreçtir.⁵⁰ Bağdâdî'nin tanımının mantıksal kıyası çağrıştırdığı ve Ebû'l-Hüseyin el-Basri'nin görüşünü paylaştığı şeklinde yorumlanabilir.

Görüldüğü üzere İbn Hazm ve Ebû'l-Hüseyin el-Basri'nin istidlâl tanımlarında mantıkî kıyası çağrıştıran unsurlar bulunmaktadır. Sonraki dönemlerde-özellikle Gazzâlî sonrası dönemde- Mantık ilminin fıkıh usûlüne entegre edilmesiyle bazı üsûlcülerin istidlâli mantıkî kıyasla tamamen örtüştükleri söylenebilir.⁵¹

2. 4. Kıyasla İstidlâlin Aynı Anlamda Kullanılması

İmam Şafî (ö. 204/820) ve hicri 5. yüzyıla kadar olan üsûlcüler, istidlâl, ictihad, kıyas ve istinbât gibi kavramları içeren bir üst kavram olarak istidlâl kavramını kullanmışlardır. İmam Şafî, her konunun çözüm yolunun Allah'ın kitabında olduğuna inanmış, bu çözüme nass ve istidlâl yoluyla ulaşılabileceğini savunmuştur. Kıyası ise nasslarda yer alan hükümlerle benzerlik kurarak gerçekleştirilebileceğini ifade etmiş ve istidlâl dışında başka bir otoriteye dayalı konuşmanın Hz. Peygamber'den başkasına izin verilmediğini belirtmiştir.⁵² İmam Şafî'nin istidlâl, ictihad, kıyas ve istinbâtı çoğu zaman eş anlamlı olarak kullanması nedeniyle, istidlâlin akıl yürütme ve nasslardan çıkarım yapma anlamına denk geldiği ve bunun kıyasa benzediği ileri sürülebilir. İmam Şafî'ye göre istidlâl, detaylı inceleme ve analiz yapmaktan kaynaklanan kıyas olarak anlaşılabilir. Kıyas ise düşünme ve araştırma yürütme olduğundan istidlâldir.⁵³ Bu sebeple, Ebû'l-Hüseyin el-Basri ve Sem'ânî (ö. 489/1096), inceleme ve akıl yürütme içerdiği için İmam Şafî'nin kıyası istidlâl olarak ifade ettiğini öne sürmüşlerdir.⁵⁴ Bu bağlamda İmam Şafî'nin istidlâli, kıyasa benzerleştirmesiyle akıl yürütme sürecinde kullanılan bir metot olarak kullandığı söylenebilir.

Başka üsûlcüler ise İmam Şafî'nin kıyası istidlâl olarak ifade ettiğini, bunun inceleme ve akıl yürütme içerdiğini belirtmişlerdir. Özellikle Şîrâzî (ö. 476/1083), kıyasın aslında istidlâl olduğunu savunmuş ve Hanefîleri kıyas ve istidlâl gibi kavramları birbirine alternatif olarak benimsemekle eleştirmiştir.⁵⁵ Şîrâzî özel bir terim olarak kıyası istidlâl

⁴⁹ Ebû Abdillâh eş-Şerîf Muhammed et-Tilimsânî, *Miftâhu'l-vüşûl ilâ binâ'i'l-fürû' ale'l-uşûl*. thk. Muhammed Ali Ferkûs (Lübnan: el-Mektebetü'l-Mülkiyye, 1998), 734.

⁵⁰ İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Kavâ'idü'l-uşûl ve ma'âkıdü'l-fuşûl* (Mekke: el-Memleketü'l-'Arabiyye Cami'âtü Ummü'l-Kurra, 1988), 94.

⁵¹ Bk. Ebû Nasr Tâcüddîn es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi uşûli'l-fıkh* (Beyrut: Darü'l-Kutübü'l-İlmiyye, 2003), 107.

⁵² Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Darü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1939), 19, 25, 430; Cüveynî, *el-Burhan fi uşûli'l-fıkh*, 2/1116; Koca, "İstidlâl", 23/324.

⁵³ Şafî, *er-Risâle*, 19, 25, 430; Cüveynî, *el-Burhan fi uşûli'l-fıkh*, 2/1116.

⁵⁴ Basri, *el-Mu'temed fi uşûli'l-Fıkh*, 2/692; Sem'anî, *Qavâti'u'l-edille fi'l-uşûl*, 4/8.

⁵⁵ Hanefî mezhebi, kıyası ve istidlâli birbirinden ayırır. Kıyas, akıl yürütmeye dayalı olarak anlaşılan illet üzerine kurulurken, istidlâl ise nassın içerdiği manayla ilişkilendirilen illet üzerine odaklanır. Hanefîlerin kefarete konusundaki görüşlerine göre, kefarete gerektiren durum kişinin günah işlemesidir. Örneğin, Ramazan ayında gündüz vakti cinsel ilişkiye giren bir kişi günah işlemiş olduğundan dolayı kefarete vacip

anlamında kullanan ilk kişi olarak bilinmektedir.⁵⁶ Ona göre kıyas veciz ve ayıklanmış bir sözü, istidlâl ise ayıklanmamış bir ifadeyi temsil eder. Ardından Şîrâzî, istihsânın kaynakları olarak nass, icmâ ve kıyası ifade ederken, istidlâli bunların içinde bir tezahür olarak kabul eder.⁵⁷ Aynı şekilde Mâlikî usûlcü Bâcî (ö. 474/1081) de istidlâli kıyasın bir parçası olarak değerlendirmiştir.⁵⁸

İstidlâli kıyasla eşitleme ve kıyası istidlâlin bir cüzü olarak görme anlayışlarına karşılık Hanbelî usûl bilgini İbn Akîl (ö. 513/1119), istidlâli kıyastan daha kapsamlı bir kavram olarak görmektedir. Ona göre kıyas, fer'in illet, delâlet veya benzerlik sebebiyle ilhâk edilmesidir. Bu nedenle kıyas, aslında istidlâlin bir sonucudur. Diğer yandan, kıyas yapılırken asıl ve fer'in bir araya getirilmesi illetle gerçekleşirken, istidlâlde illet aranmaz. İbn Akîl, istidlâl ve kıyas arasındaki farklılıklar hakkında şu örneği vermektedir: "Kedinin temiz olmasının illeti, evlerde sürekli dolaşan bir hayvan olmasıdır. Muâllîl, aralarındaki illet birliği sebebiyle fareyi kediye kıyas edebilir. İnsanların eşya ve gıdalarını sakındırmasının güçlüğü bakımından fare de kedi gibidir. Bu durum, kişinin kendini çocuk ve kölenin bakışlarından sakındıramaması gibi bir durumdur."⁵⁹

İbn Akîl'e göre bu örnekte farenin temiz olmasının gerekçesi, kedinin temiz olmasının gerekçesiyle aynıdır. Dolayısıyla asıl olan, kedinin temiz olmasıdır. Fer' ise farenin temiz olmasıdır. Bu nedenle, kıyasın tüm unsurları burada yer almaktadır. Aynı şekilde müctehid, hükmün illetini istinbât ederek ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle kıyasla istidlâl aynı şeyler değildir. İbn Akîl'e göre kıyas ve istidlâl arasındaki temel fark, kıyasın fer' ile illeti bir araya getirirken istidlâlde illetin aranmamasıdır. Dolayısıyla İbn Akîl, istidlâli kıyasın daha kapsamlı bir formu olarak görmüştür. Ancak kıyas, aslında istidlâlin bir sonucudur ve kıyasın illeti daha açık bir şekilde göstermesiyle ayrılır.⁶⁰

olur. Benzer şekilde, bilerek yeme ve içme de kefarete gerektirir. Ancak Şîrâzî'ye göre, yeme ve içmenin cinsel ilişkiye benzetilmesi aslında bir kıyastır. Bk. Basrî, *el-Mu'temed*, 2/697; Şîrâzî, *el-Lüma'*, 254.

⁵⁶ Şîrâzî, istidlâli üç kısma ayırır: 1. İletti beyan etmekle yapılan istidlâl: Bu tür istidlâl, asıldaki hükmün illetinin açıklanmasıyla gerçekleşir. İletti fer'e eşit olduğu belirtilerek asıl hükmün fer'e de uygulanması veya asıldaki illetin fer'te daha önemli olduğunun ifade edilmesi şeklinde iki şekilde olur. Usûl âlimlerine göre, bu tür istidlâl de facto olarak kıyasın bir uygulamasıdır, ancak fukahâ bunu doğrudan kıyas olarak değil istidlâl olarak ifade eder. 2. Taksimle İstidlâl/meselenin bölünmesiyle istidlâl: Bu istidlâl kendi içinde, hükmü geçersiz kılmak veya hükmün bir kısmının devam ettiğini belirtmek amacıyla olmak üzere ikiye ayrılır. 3. Aksla İstidlâl: Bu istidlâl türü hakkında ihtilaf bulunmaktadır. Bazı usûlcüler göre bu geçerli değildir çünkü bir şeyin aksi veya çelişkisi ona delil olarak kullanılmıştır. Şîrâzî ise aks ile delil getirmenin geçerli olduğunu kabul eder, çünkü bu bir kıyas olarak kabul edilir ve birkaç asıla dayanmaktadır. Görüldüğü gibi istidlâl, içsel olarak kıyasla ilişkilidir. Bk. Şîrâzî, *el-Lüma'*, 253-255; Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl fi ahkâmî'l-uşûl*, 604-606.

⁵⁷ Şîrâzî, *el-Lüma'*, 253, a. mlf. *Şerhu'l-Lüma'*, 815.

⁵⁸ Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl*, 604. Örneğin Bâcî'ye göre, ehl-i kitaptan cizye alınmasının, puta tapıcılardan da cizye alınmasına istidlâlde bulunulabilir. Çünkü Şâri', cizye alınmasını, inkârcıları küçümsemek amacıyla koymuştur. Puta tapıcılardaki küfür derecesi, ehl-i kitap olanlara göre daha yüksektir. Bu nedenle illet küfürdür ve puta tapıcı ehl-i kitapla kıyaslanır. Benzer şekilde, kefen soyucusuna sirkât (hırsızlık) haddinin uygulanmasının, aslında yer alan sirkât haddiyle kıyaslanması da bir kıyas işlemidir. Şâri', hırsızlık haddini caydırıcılık amacıyla koymuştur. Bu nedenle kefen soyucusuna da caydırıcılık amacıyla bu ceza verilebilir.

⁵⁹ İbn Akîl, *el-Vâzih fi uşûli'l-fıkh*, 5/497.

⁶⁰ İbn Akîl, *el-Vâzih*, 1/61. Sem'anî ise, istidlâl ve kıyas kavramlarının münasip manayı tespit etmeye yönelik birer akıl yürütme faaliyetleri olduğuna dikkat çekerek, ikisinin aynı veya farklı olduğu hususunda yapılan tartışmaları yersiz bulmaktadır. Bk. Sem'anî, *Qavâtî'u'l-edille fi'l-uşûl*, 4/513.

Sonuç olarak, İmam Şafî ve hicri beşinci asra kadarki usûlcüler arasında istidlâl, ictihad, kıyas ve istinbât gibi terimler genel anlamda benzer şekillerde kullanılmıştır. Ancak terimler arasında bazı farklılıklar da vardır. Nitekim Şîrâzî, kıyasa istidlâl gözüyle bakarken İbn Akîl'in kıyas ile istidlâl arasındaki farkları vurguladığı görülmektedir. Ancak Şîrâzî'nin ifadesinden, "kıyas"ın belirli bir anlamı olmasına rağmen, "istidlâl"ın hala makul ancak tam olarak açıklığa kavuşmamış bir anlamda kullanıldığı çıkarılabilir.

2. 5. İstidlali Müstakil Bir Delil Olarak Kullanılması

İstidlâlin müstakil bir delil olarak kullanılmasından maksat onun istislâh ve istihsân gibi fer'î delil olarak kullanılmasıdır. Cüveynî (ö. 478/1085) ve Sem'ânî (ö. 486/1096), istidlâl kavramı için farklı tanımlamalar sunmuşlardır. Ancak her ikisi de istidlâlin bağımsız doğasına vurgu yapmışlardır.

Cüveynî'nin istidlâlin müstakil bir delil olduğu görüşüne rağmen *el-Burhân*'dan önce yazdığı eserlerinde, istidlâl kavramının tanımında Bâkîllânî'nin etkisi gözlemlenmektedir. Örneğin, *el-Varakât* adlı eserinde istidlâl, matluba götürüne delil talep etmek olarak tarif edilirken⁶¹, *et-Telhîs* adlı eserinde ise akıl yürütülen veya araştırılan meselenin hakikati hakkında akıl yürütmek ve araştırmak, delil isteyen kişinin sorgusu arasında gidip gelmek olarak tanımlanmıştır.⁶² *el-Kâfiye* adlı eserinde ise istidlâl, delaleti talep etmek olarak tarif edilmiştir. Bu durum, Cüveynî'nin *el-Burhân*'dan önce yazdığı eserlerinde istidlâl kavramını genel anlamıyla tarif ettiğini göstermektedir.⁶³ *el-Burhân* adlı fıkıh usûlü eserinde ise Cüveynî, istidlâl kavramını kendine has ayırıcı özellikleri bulunan müstakil bir kavram olarak ele almıştır. Bu eserde, istidlâl kavramı, diğer eserlerindeki tanımlarından farklı olarak özel bir anlam kazanmıştır.⁶⁴

Sem'ânî ve Cüveynî, sözlük anlamına dayanmak yerine istidlali, İslam hukuku bağlamında ayrı bir kavram olarak tanımlamışlardır. Sem'ânî, istidlali "nassın anlamlarına dayalı bir hüküm isteme"⁶⁵ olarak tanımlarken, Cüveynî ise "belirli veya kabul edilmiş bir prensibe dayanmadan, aklî ilkelerle uyumlu bir anlam"⁶⁶ olarak tanımlamaktadır.

Gazzâlî (ö. 505/1111), Cüveynî'nin tanımına açıklık getirerek istidlali, Kur'an, Sünnet ve icmâ gibi belirli delillere aykırı olmayan *şer'i hükümlere* uygun bir anlam olarak tanımlamaktadır.⁶⁷ Dolayısıyla, Gazzâlî'nin nazarında istidlâl, "üzerinde ittifak edilen bir asla dayanmayan ancak şer'î hükümlere uygun bir manadır" şeklinde ifade edilebilir. Bununla birlikte Cüveynî "istidlâl" başlığını kullanırken,⁶⁸ Gazzâlî ise istidlâl tanımını mutlak olarak değil nitelendirerek kullanmaktadır. "istidlâlü'l-mürsel" ve "kıyasü'l-ma'na"⁶⁹ başlıklarını kullanmaktadır.

⁶¹ Cüveynî, *el-Varakât*, 101.

⁶² Cüveynî, *et-Telhîs fi' usûli'l-fıkh*, 1/119.

⁶³ Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-cedel*, 47.

⁶⁴ Cüveynî, *el-Burhân fi' usûli'l-fıkh*, 2/1123; Kefrâvî, *el-İstidlâl, 'inde'l-usûliyyin*, 105.

⁶⁵ Sem'ânî, *Qavâti' u'l-edille fi'l-uşûl*, 4/491, 513.

⁶⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1113, 1123; Kefrâvî, *el-İstidlâl 'inde'l-Usûliyyin*, 105.

⁶⁷ Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-uşûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Dımaşk: Daru'l-Fıkr, 1980), 364.

⁶⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/1113.

⁶⁹ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 353; Kefrâvî, *el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyin*, 121.

Gazzâlî'nin istidlâli nitelendirerek ifade etmesi onun Cüveynî'nin tanımına muhalefet ettiği düşünülebilir, ancak Gazzâlî'nin istidlâli ma'na kıyası olarak nitelendirilmesinde bir engel bulunmamaktadır. Çünkü Cüveynî, *el-Burhân* adlı eserinde istidlâl'den bu şekilde anlaşılması gerektiğini ima etmektedir.⁷⁰ Gazzâlî'nin istidlâl tanımında geçen "mürsel" lafzından ise mutlak külli manaları kastettiği söylenebilir. Nitekim Gazzâlî, mürseli uygulanabilirlik açısından şer'in şahitlik etmediği hüküm olarak tanımlamaktadır.⁷¹ Bu durum Gazzâlî'nin, Cüveynî'nin muhalefet ettiği İmam Mâlik'e (ö. 179/795) tabi olduğunu gösterir.⁷² Nitekim Şevkânî, Cüveynî ve Sem'ânî'nin tanımlarına dayanarak istidlâl ve mesâlih-i-mürsele kavramlarının eşdeğer olduğunu belirtmektedir.⁷³ Ancak Cüveynî'nin istidlâl tanımı aynı zamanda istihsân kavramını da kapsayabilir. Dolayısıyla Cüveynî'nin istidlâl tanımı, nass, icmâ veya kıyas gibi delillere dayanmayan özel bir delil anlamına gelmektedir. Bu tanım, daha sonraki dönemlerde âlimler üzerinde etkili olmuştur.

Görüldüğü gibi istidlâl teriminin kavramlaşmasının bu aşamasında farklı tanımlar sunmuş olsalar da Cüveynî ve Sem'ânî, istidlâlin bağımsız doğasına vurgu yaparak ona alan açıcı bir şekilde ondan ne anlaşılması gerektiğini daha iyi açıklamışlardır. Buna göre, Cüveynî'nin istidlâl tanımı, nass, icmâ veya kıyas gibi belirlenmiş kaynaklara dayanmayan özel bir delil şekli olarak anlaşılabilir. Bu tanım, sonraki âlimler üzerinde etkili olmuştur. Nitekim Gazzâlî, istidlâli mana kıyası olarak tanımlamanın sakıncası olmadığını öne sürer.

2. 6. Gazzâlî Sonrası Dönemde İstidlâlin Kullanılması

Gazzâlî sonrası usûl bilginleri, istidlâl kavramını farklı şekillerde tanımlamalarına rağmen, istidlâlin Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas dışındaki delilleri ifade ettiği konusunda fikir birliği içindedirler. Bu nedenle, istidlâlin ne olduğu konusunda tanım vermek yerine, ne olmadığı konusunda anlaşmışlardır. Âmidî (ö. 631/1233), bu tanımlamanın sebebini, istidlâlin hangi tür delilin kapsamına girdiğini belirtmek yerine, istidlâl dışındaki delillerin tanımlarını vermenin daha uygun olduğunu ifade etmektedir. O, istidlâli gizli (hafî) kapsamına alırken, açık (celî) kapsama giren delillerin daha önce tanımlarının verildiğini ve dolayısıyla hafî olanın celî olana göre tanımlanmasının mümkün olduğunu belirtmektedir.⁷⁴ Bu bağlamda Âmidî, istidlâlin hem sözlük anlamını hem de ıstilahî anlamını dikkate alarak iki türlü tanım vermektedir. Ona göre, istidlâl hem delilin zikredilmesi hem de nass, icmâ ve kıyasın dışındaki delillerden oluşmaktadır. Buna

⁷⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/776-782.

⁷¹ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 355.

⁷² Kefrâvî, *el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyin*, 121.

⁷³ Sem'ânî, *Qavâtı'u'l-edille*, 4/491; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuḥûl ilâ taḥkîki'l-haḳ min 'ilmi'l-uşûl* (Riyad: Dâru'l-Fazîle, 2000), 2/989; Kefrâvî, *el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyin*, 56.

⁷⁴ Âmidî, *el-İḥkâm fî uşûli'l-aḥkâm*, 4/145. Benzer açıklama için bk. Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm el-Hindî, *Nihâyetü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*, thk. Salih b. Süleyman el-Yusuf, Sa'd b. Salim es-Süveyh (Mekke: el-Mektebetü't-Ticariyye, ts.), 8/4039; Nâsırüddîn Ebû Sa'id el-Beyzâvî, *Minhâcü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* (Beirut: Darü'l-İbn Hazm, 2008), 395.

karşılık İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), istidlâli Âmidî gibi tanımlasa da, başka bir yerde nass, icmâ ve illet kıyası olmayan delil olarak tanımlamaktadır.⁷⁵

İbnü'l-Hâcib'in tanımında illet kıyasının geçmiş olması, kıyasın diğer türleri olan fi ma'na'l-asl ve delalet kıyasının istidlâl kapsamında değerlendirildiğine işaret olarak kabul edilebilir. Fakat yine de biz, Âmidî'nin tanımını benimseyen İbnü'l-Hâcib'in, kıyas lafzını mutlak olarak kullanmasından dolayı kıyasın tüm türlerini istidlâl kapsamının dışında bıraktığı kanaatini paylaşıyoruz. Nitekim İbnü'l-Hâcib, istidlâli illet olmaksızın iki şeyin birbirini gerektirmesi (lâzım-melzûm gibi), şer'u men kablenâ ve istishâb olmak üzere üç şeyle sınırlamaktadır.⁷⁶

Gazzâlî sonrası dönemde istidlâlin nass, icmâ ve kıyas dışında bir hüküm belirleme yöntemi olduğu hususunda yoğun çabalara karşın Hanefî usûlcüler, genel olarak istidlâlin müstakil bir delil olarak algılanmasına olumsuz yaklaşmışlardır. Onlar, daha çok Neseffî'nin (ö. 710/1310) dediği gibi istidlâli "zafer elde etmek için yardım istemek gibi delil talep etmektir."⁷⁷ şeklinde genel anlamına vurgu yapmışlardır.

İlk dönem Hanefî usûlcülerin genel anlamına vurgu yaptığı istidlâlin kavramlaşmasında sonraki Hanefî usûl âlimlerinin katkıları dikkat çekmektedir. Bu dönem Hanefî usûlcüler dönemin anlayışına uygun olarak istidlâli tanımlamışlardır. Nitekim Hanefî fakih İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295), usûlî kıyas ile istidlâli birbirleriyle eşitleyerek, istidlâli; nass, icmâ ve illet kıyası olmayan bir delil olarak tanımlamaktadır.⁷⁸ İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) ise bu tanımları daha açıklayıcı bir şekilde yaparak istidlâl kavramının, Kitap, Sünnet, icma ve kıyas gibi ittifakla kabul edilen dört delilin dışında bir delil olduğunu ifade eder ve kıyasın illet kıyasıyla kayıtlandırılması durumunda, istidlâle delalet kıyasının da dâhil olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca İbnü'l-Hümâm, istidlâli şer'u men kablenâ, telâzüm ve istishâb olmak üzere üç kısma ayırır.⁷⁹

Bu açıklamalara göre, istidlâl; müçtehidin kendi ictihad anlayışına göre illet tayin etmeden, ittifak edilen dört delilin dışındaki mantıkî kıyas, mesâlih-i mürsele, istishâb, istihsân gibi ihtilâflı delillerin hepsini kapsamaktadır.⁸⁰

Mâlikî usûlcülerin istidlâl için belirli bir delili değil genel bir kurala göre meselelerin çözümünün istidlâl olduğunu savundukları söylenebilir. Nitekim Karâfî'ye (ö. 684/1285) göre istidlâl, özel bir sebebe dayanmadan iki hüküm arasındaki mülâzemet ilişkisi gibi genel kurallara dayalı bir delil bulma çabasıdır.⁸¹ Buna göre Karâfî, istidlâl kavramının kullanım alanını özel bir anlamla sınırlandırdığı söylenebilir. Nitekim Mâlikî fakih Ebü'l-Kâsım İbn Cüzey (ö. 741/1340), istidlâl anlayışında Karâfî'yi takip ederek

⁷⁵ Ebü Amr Cemâlüddîn İbnü'l-Hâcib, *el-Muhtaşar* (Ebussenâ Şemsüddîn İsfehânî, *Beyânü'l-Muhtaşar=Şerhu Muhtaşarı İbni'l-Hâcib ile birlikte*), thk. Muhammed Mazhar Beka (Mekke: y.y., 1986), 3/250.

⁷⁶ İsfehânî, *Beyânü'l-Muhtaşar*, 3/250.

⁷⁷ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn en-Neseffî, *Keşfü'l-esrâr fi Şerhi Menâri'l-envâr* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 2/592.

⁷⁸ Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn, İbnü's-Sâ'âtî, *Nihayetü'l-vüşûl ila 'ilmi'l-uşûl*, thk. Sa'd b. Ğarîr b. Mehdî es-Sülemî (y.y: y.y., ts.), 2/668.

⁷⁹ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fi 'ilmi'l-uşûl*, 115.

⁸⁰ Abdullah b. İbrahim eş-Şinkîti, *Neşrü'l-bünûd 'alâ Merâkı's-su'ûd* (Mağrib: Matba'atü'l-Fazıla, 2008), 255.

⁸¹ Ebü'l-Abbâs Şehâbüddîn el- Ğarâfî, *Tenkîhu'l-fuşûl fi'htişâri'l-Maḥşûl* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 2004), 354-355.

bilinen delillerin dışındaki genel prensiplerden çözüm arama olarak istidlâli tanımlar ve bu tanımın özel bir tanım olduğunu belirtir.⁸² Anlaşıldığı kadarıyla, İbn Cüzey, istidlâlin uygulama alanını, "tafsili delil üzerinde akıl yürütmeden küllî bir mana üzerinde şer'î hükmü bina etmek" olarak belirlemiştir.⁸³

Mâlikî usûlcülerin istidlâlin, kullanım alanını özel anlamla sınırlandırmaları ve küllî bir mana ile hükmü belirleme yöntemi olduğuna dair anlayışlarına karşın Hanbelîlerden bazı usûl âlimleri, istidlâli mantıkî kıyasa benzeyen bir şekilde tanımlamışlardır. Örneğin, Hanbelî usûl âlimi İbnü'l-el-Cevzî (ö. 656/1258), istidlâli, nass, icmâ veya kıyasa dayanmayan ancak yine de bir hükme işaret eden (iltizâm) bir delil olarak tanımlamaktadır.⁸⁴ Bu tanımdaki "bir hüküm gerektiren" ifadesi, istidlâlin mantıkî kıyasa benzediği izlenimini verir, çünkü doğru olduğuna inanılan iki önerme zorunlu olarak bir sonuca götürür. Bu durum, Gazzâlî'den sonra fıkıh usûlünde mantığın etkisine dair bir kanıt olarak görülebilir. Nitekim Sübkî (ö. 771/1370), istidlâli "nass, icmâ ve kıyas olmayan delil" olarak tanımladıktan sonra, bunu şu örnekle açıklamaktadır: Her nebîz olan içecek sarhoşluk yapar. Her sarhoşluk veren madde haramdır. Dolayısıyla nebîz haramdır, örneğinde iktirânî kıyas kullanılmıştır. Ayrıca, eğer nebîzde sarhoşluk yapma niteliği varsa, o zaman haramdır. Lakin nebîzde sarhoşluk niteliği vardır. Bu nedenle, nebîz haramdır, örneğinde istisnâî kıyas kullanılmıştır. Benzer şekilde, Hz. Peygamber'in "Sizden birinizin cinsel arzusunu meşru yoldan tatmin etmesi sadakadır" şeklindeki ifadesine sahabe, "Bu nasıl olur?" diye sorduğunda, Hz. Peygamber meşru yoldan tatmin edilmediği takdirde haram olacağını belirtmiştir.⁸⁵ Bu örnekte aks kıyası kullanılmıştır. Sübkî'nin ifadelerinden onun mantıkî kıyası istidlâl olarak gördüğü çıkarılabilir.

Günümüzde Ömer el-Mahmudî ve Hayrettin Karaman gibi çağdaş İslâm âlimleri, hüküm elde etmek için Kur'an, sünnet ve dil bilgisi kurallarından yararlanmanın yanı sıra ortak illet sebebiyle kıyas yoluyla da hüküm çıkarılabileceğini belirtmektedirler. Ayrıca, bilgi ve hüküm elde etmek için başka yöntemlerin de bulunduğunu ve bu yöntemlere "istidlâl" denildiğini ifade etmektedirler.⁸⁶ Ferhat Koca ise istidlâli özel bir delil olarak tanımlamaktadır. Ona göre istidlâl, nassın açık ifadelerinin yanı sıra lafzın anlam ve mantığından illet bağı kurarak da hüküm çıkarmak için kullanılan bir yöntemdir. Bu bağlamda istidlâl, nassın doğrudan ve dolaylı ifadesi dışında kalan boşluğu dolduran bir

⁸² Ebü'l-Kâsım Muhammed İbn Cüzey, *Takrîbü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 387.

⁸³ Ömer el-Mahmudî, *Mefhûmü'l-İstidlâl 'inde'l-usûliyyin ve tetevveru delaletüh* (Beyrut: Şebeketü'l-Alukah, ts.), 14.

⁸⁴ Ebü Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-İzâh li-kavânîni'l-iştilâh fi'l-cedel ve'l-münâzara* (Kahire: Mektebetü'l-Medbulî, 1991), 55.

⁸⁵ Ebü Nasr Tâcuddîn es-Sübkî, *Cem'ü'l-cevâmi' fi uşûli'l-fıkh* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 107. Benzer açıklama için aynı zamanda Sübkî'nin eserinin muhtasarı olan Ebü Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ el-Ensârî, *Lübbü'l-uşûl*, thk. 'Asîf Abdülkadir Ceylanî el-Cavî (Hadramut: Darüz-Zehebî, 2007/1428), 77. Aynı şekilde iktirânî ve istisnâî kıyas ile aks kıyası istidlâle dâhil eden Hanbelî usûlcü İbnü'n-Neccâr olmuştur. Bk. Ebü Bekr İbnü'n-Neccâr el-Fütühî, *el-Muhteberü'l-mübtaker şerhu'l-Muhtasar* (Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr), thk. Muhammed Zuheylî-Nezîh Hammad (Suûdî Arabistan: Vuzaratü'l-Evkâfi-Sûûdiyye, 1993), 4/397-400.

⁸⁶ Mahmudî, *Mefhûmu'l-istidlâl 'inde'l-usûliyyin*, 14; Hayrettin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz yayıncılık, 2009), 65.

yöntem olarak düşünülmektedir.⁸⁷ Buna göre günümüz İslâm hukukçularının istidlâl bakış açıları birbirine paralel olup, Gazzâlî sonrası usûlcülerin benimsediği tanımlara uygun olduğu söylenebilir.

Sonuç

Bu çalışma, fıkıh usûlünde istidlâl kavramının gelişim sürecini ayrıntılı bir şekilde incelemiş ve kavramın farklı anlamlarının nasıl geliştiğini açıklamıştır. Başlangıçta, istidlâl terimi sadece delil talep etmek anlamında kullanılmış olup, "usûlle istidlâl" gibi özel bir terim kullanılsa da, istidlâlin kavramsal gelişimi Hicri beşinci asırda başlamış gibi görünmektedir. Çünkü usûlle istidlâl, bir dizi kural ve prensiple hükümlerin belirlenmesinde şahit olarak uygulanmıştır. Zaten istidlâl terimi genel olarak delil talep etme anlamında ifade edilmiştir. Ancak hem mantıkî kıyası çağrıştıracak şekilde hem de nitelendirilerek "usûlle istidlâl" diye istidlâlin kullanılması bizce istidlâle özel bir alan açmaya dönük faaliyetler olarak kabul edilebilir.

Hicrî beşinci asırla birlikte, istidlâlin Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas dışında kalan delilleri içeren bir kavram olarak kullanıldığını ifade etmek mümkündür. Bu dönemde, istidlâlin müstakil bir delil olarak olduğu belirtilmiş ve özellikle Gazzâlî'nin etkisiyle bu kavram özel bir anlamda ele alınmıştır. Ancak, istidlâlin türleri ve sınırları konusunda bir birliklilik sağlanamadığı için bu kavramın müstakil bir delil olduğu konusunda ilgili tartışmalar sona ermemiştir.

Mantık ilminin İslâmî ilimlere entegre edilmesiyle birlikte mantıkî kıyas da istidlâl olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, kıyası meşru bir delil olarak gören usûlcüler tarafından, istidlâl, istislâh, istihsân, sedd-i zerîâ, istishâb, kıyasü'l-aks ve iktiranî ile istisnâî kıyas gibi tüm delilleri kapsayacak şekilde oldukça geniş bir faaliyet alanı elde etmiştir. Bu durum, usûlcülerin istidlâli belli bir sayıyla sınırlamanın uygun görülmediğini ve ortaya çıkan sorunların çözümünde dört delille kendilerini sınırlandırmadıklarını göstermektedir. Dolayısıyla, usûlcüler, dört delil dışında kalan bir dizi yöntemi sorunların çözümünde başvurulan referanslar olarak kabul etmişlerdir.

İstidlâl; nass, icmâ ve kıyasın dışında kalan diğer delilleri temsil eden bir kavram olarak anlatılsa de illet kıyası dışında kalan diğer kıyas türlerinin kıyas kapsamında ele alınmasını savunan perspektif, kıyasla istidlâli birbirine benzetmiştir. Ancak gerçekte istidlâl, kıyastan daha geniş bir kapsama sahiptir. Diğer kıyas türlerini kıyas kapsamında değerlendirmeyenler ise bu türleri istidlâl kapsamında değerlendirmişlerdir. O halde istidlâl, nassın doğrudan veya dolaylı anlatımı dışındaki alanı kapsar. Başka bir deyişle, istidlâl, lafzın zahirinden veya lafzın mana ve makulünden illet bağı kurarak hüküm çıkarma dışındaki yöntemleri içermektedir diye ifade edilebilir.

İstidlâl kavramı, nassın doğrudan veya dolaylı anlatımı dışındaki bir alanı kapsadığı için ictihad kavramıyla ilişkilendirilmiştir. İstidlâlin ictihadı içine alacak şekilde yaygın bir kavram olduğu ifade edilse de genel olarak ictihadın, istidlâlden daha kapsamlı bir kavram olduğu kabul edilmektedir. Çünkü ictihad, nassın anlamının çözümlenmesi ve

⁸⁷ Koca, "İstidlâl", 23/324.

nassın bulunmadığı durumlarda şer'î hükümlerin türetilmesini ifade eden bir süreci içermektedir.

Bu bilgiler ışığında, İslâm hukukundaki ictihad faaliyetlerinden biri olan istidlâlî şu şekilde tanımlayabiliriz: İstidlâl, belirli bir asıl üzerinde akıl yürütmeden, nasslardan istinbât edilen külli ve münasip bir mana veya illet olmayan mantıkî bir takım akıl yürütmelerle şer'i bir hüküm oluşturma yöntemi ve bir eylemin adıdır.

Kaynakça

- Abdulaziz Buhârî, Alâuddîn. *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Uşûli'l-Pezdevî*. thk. Muhammed el-Mu'tasimbillah el Bağdadî. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-'Arabî, 1994.
- Âmidî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fi uşûli'l-aḥkâm*. 4 Cilt. Riyad: Daru's-Sami'î, 2003.
- Aristo. *Organon III Birinci Analatikler*. çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: MEB, Devlet Kitapları Müdürlüğü, 2. Basım, 1966.
- Aslan, Bedri. "Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 13 (Nisan 2015).
- Aslan, Bedri. *Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Bâcî, Kâdî Ebü'l-Velîd el-Endülüsî. *İhkâmü'l-fuşûl fi aḥkâmî'l-uşûl*. thk. Abdullah Muhammed el-Cebburî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1989.
- Bağdâdî, İbn Abdülhak. *Ḳavâ'idü'l-uşûl ve ma'âkîdü'l-fuşûl*. Mekke: el-Memleketü'l-Arabiyye Camiâtü Ümmü'l-Kurra, 1988.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Tayyîb b. Muhammed. *et-Takrîb ve'l-irşâdü's-sağîr*. thk. Abdulhamid Ebû Zunejd. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1998.
- Bâkılânî, Ebu Bekr Tayyîb b. Muhammed. *el-İnsâf*. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezher, 2. Basım, 2000.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyîb. *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkh*. thk. Muhammed Hamidullah. 2 Cilt. Dımaşk, y.y., 1964.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyîb. *Şerhu'l-Umed*. thk. Abdülhamîd Ebû Zünejd. 2 Cilt. Medine: y.y., 1410.
- Beyzâvî, Nâsîrüddîn Ebû Saîd. *Minhâcü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. Beyrut: Darü'l-İbn Hazm, 2008.
- Bingöl, Abdulkuddüs. "İstidlâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23/323, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bolay, M. Naci. "Beş Sanat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/546-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Cabirî, Muhammed Abid. *Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*. çev. Ali İhsan Pala, Mehmet Şirin Çıkar. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fuşûl fi'l-uşûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizaretü'l-evkâf ve's-şuûnî'l-islamiyye, 2. Basım, 1994.
- Ceylan, Mehmet Nezir. *Fıkıh Usûlünde Kıyas Delili*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî. *el-Burhân fi uşûli'l-fıkh*. thk. Abdulâzîm ed-Dîb. 2 Cilt. Katar: Cami'atü'l-Katar, 1. Basım, 1399.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî. *el-Kâfiye fi'l-cedel*. thk. Hüseyin Mahmud. Kahire: Matbaatu İsa el-Babî el Halebî, 1979.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî. *el-Varâkât*. thk. Abdülmün'im İbrahim. Mekke: Mektebetü Nezzâr Mustafa Baz, 1996.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî. *et-Telḥîs fi uşûli'l-fıkh*. thk. Abdullah Cüvelim en-Nübalî-Beşir Ahmed el-Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1996.
- Çil, Mustafa. "Hanefi Usulünde Fasid Sayılan İstidlallerden İstifade İmkânı". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Güz 2011).
- Demir, Hilmi. *Delil ve İstidlalin Mantiki Yapısı-İlk Dönem Sünni Kelam Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Demiroğlu, Kadir. "Fıkıh Usûlünde İstidlâl Kavramı ve İstidlâl Çeşitleri". *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/1 (Mayıs 2017), 92-109.

- Demiroğlu, Kadir. *Alâüddin el-Üsmendî'nin Tarîkatü'l-hilâf İsimli Eserinde Fıkhî İstidlâl*. Sakarya: SÜSBE, 2018.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Menhûl min ta'likâti'l-uşûl*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Dimaşk: Darü'l-Fikr, 1980.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed, *el-Müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*. thk. Hamza b. Züheyr Hafız. 4 Cilt. Medine: y.y., 1413.
- Hindî, Ebû Abdillâh Safiyyüddîn el-Urmevî. *Nihâyetü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. thk. Salih b. süleyman el-Yusuf, Sa'd b. Salim es-Süveyh. 8 Cilt. Mekke: el-Mektebetü't-Ticariyye, ts.
- İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ Ali. *el-Vâziḥ fi' uşûli'l-fıkh*. thk. Abdullah b. Abdü'lmuhsin et-Türkî. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1999.
- İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed. *Takrîbü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed Ali b. Ahmed. *el-İhkâm fi' uşûli'l-ahkâm*. thk. Ahmet Muhammed Şakir. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Afâki'l-Cedide, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü Muhammed. *el-İzâḥ li-kavânini'l-işṭilâḥ fi'l-cedel ve'l-münâzara*. Kahire: Mektebetü'l-Medbulî, 1991.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid. *et-Taḥrîr fi' 'ilmi'l-uşûl*. Mısır: Matba'atü Mustafa el Halebî, 1351.
- İbnü's-Sââtî, Ahmed b. Ali İbnü Teğlib. *Nihâyetü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. thk. Sa'd b. Ğarîr b. Mehdî es-Sülemî. yy: yy, 1417.
- İsfehânî, Ebussenâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahman. *Beyânü'l-Muḥtaşar=Şerḥu Muḥtaşarı İbni'l-Ḥâcib*. thk. Muhammed Mazhar Beka. 3 Cilt. Mekke: y.y., 1986.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şehâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *Şerḥu Tenkîhi'l-fuşûl*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2004.
- Karaman, Hayrettin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz yayıncılık, 6. Basım, 2009.
- Kaya, Eyyüp Said. *Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001.
- Kefrâvî, Es'ad Abdilgani es-Seyyid el-Kefrâvî. *el-İstidlâl 'inde'l-usûliyyin*. Kahire: Darü's-Selâm, 1. Basım, 2002.
- Koca, Ferhat. "İstidlâl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/323-325. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Mahmud, Yusuf. *el-Mantıku's-sûri*. Doha: Dâru'l-hikme, 1. Basım, 1994.
- Mahmudî, Ömer. *Mefhûmu'l-İstidlâl 'inde'l-usûliyyin*. Beyrut: Şebeketü'l-Alukah, ts.
- Meydânî, Abdurrahman Habenneke. *Davâbitü'l-mâ'rife ve usûlü'l-istidlâl ve'l-münâzara*. Dimaşk: Dârü'l-kalem, 4. Basım, 1993.
- Nâtık Bilhâk, Ebü Tâlib Yahyâ b. el-Hüseyn. *el-Müczi fi' uşûli'l-fıkh*. thk. Abdulkerim Cedbân. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 2013.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn. *Keşfü'l-esrâr fi' Şerḥi Menâri'l-envâr*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansur. *Qavâṭi'u'l-edille fi'l-uşûl*. thk. Abdullah Hafız Ahmed el-Hükmî. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1998.
- Serâhsî, Ebü Bekr. *Uşûlü'l-fıkh (Uşûlü's-Serâhsî)*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-mâ'rife, 1973.
- Sübkî, Ebü Nasr Tâcüddîn. *Cem'u'l-cevâmi' fi' uşûli'l-fıkh*. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.
- Şâfiî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Daru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1939.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min 'ilmi'l-uşûl*. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Fazîle, 1. Basım, 2000.
- Şinkîṭî, Abdullah b. İbrahim. *Neşrü'l-bünûd 'alâ Merâkı's-su'ûd*, 2 Cilt. Mağrib: Matbaatü'l-Fazıla, 2008.
- Şîrâzî, Ebu İshak İbrahim. *el-Lüma' fi' uşûli'l-fıkh*. thk. Abdülkadir Hatib Hasenî. Beyrut: Darü'l-Kettaniyye, 2. Basım, 2013.

- Şîrâzi, Ebu İshak İbrahim. *Şerhu'l-Lüma'*. thk. Abdülmecid Türki. Beyrut: Daru'l- Ğarbi'l-İslâmî, 1988.
- Taylan, Necip. Mantık Tarihçesi Problemleri. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Tilimsânî, Ebû Abdillâh eş-Şerîf. *Miftâhu'l-vüşûl ilâ binâ'i'l-fürû' 'ale'l-uşûl*. thk. Muhammed Ali Ferkûs. Lübnan: el-Mektebetü'l-Mülkiyye, 1998.
- 'Ümeyrinî, Ali b. Abdülaziz. *el-İstidlâl 'inde'l-usûliyyîn*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1990.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İstidlâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23/325-328 İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed Murteza. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķāmûs*. thk. Abdüsettar Ahmed Ferac. Kuveyt: Matba'atü'l-Hukuk, 1965.